

ОТВЪД БРУТНИЯ ВЪТРЕШЕН ПРОДУКТ

*Валентин Чавдаров**



В началото на 2008 г. президентът на Франция Никола Саркози е бил толкова разочарован от качеството на статистическите данни, че поканил икономически светила от ранга на Дж. Щиглиц и А. Сен с молба да направят препоръки за подобряване на качеството на националната статистика. Препоръките на икономистите са представени в доклад, който е задълбочена аналитична рамка за подобряване на качеството на националните сметки. Качеството на статистическите данни ще се подобри, казват авторите на доклада, когато фокусът на статистическите изследвания се премести от производството на стоки и услуги към благосъстоянието на хората.

На пръв поглед връзката между производство и благосъстояние е ясна. Когато се произвежда повече, заетостта, доходите и следователно благосъстоянието са по-високи. Но когато отчетем нетния доход от останалия свят, амортизацията на дългосрочния капитал, промяната на цените на производител и на потребител, доходите и продукцията могат да се движат в противоположни посоки. Добър пример е икономиката на Ирландия. Ирландия е нещо като хъб на големи мултинационални компании, които имат седалища в Дъблин и „надуват“ брутният вътрешен продукт (БВП).

* Началник на отдел „Обща методология и анализ на статистическите изследвания“, НСИ; e-mail: VChavdarov@nsi.bg.

След това репатрират част или цялата печалба в САЩ или другаде и по тази причина разполагаемият доход на ирландската икономика е по-нисък от БВП. Има и други, не толкова тривиални фактори за разминаването между производство и благосъстояние.

Брутният вътрешен продукт измерва съвкупността от „крайни“ сделки: потребление, инвестиции, внос и износ. Националните сметки не се интересуват от това, доколко сделките подобряват благосъстоянието на хората. Те ги регистрират и толкова. Да си представим участниците в едно голямо задръстване. Колите стоят на едно място, двигателите работят и шофьорите дишат с пълни гърди изгорели газове. След като се измъкнат от задръстването, много от тях ще отидат на бензиностанцията, ще напълнят резервоарите и ще увеличат БВП. Колкото по-дълго са стояли в задръстването и са се тровили, толкова по-голям ще бъде приносът им към БВП. Със сигурност излезлите от ауспуха парични знаци биха намерили по-добро приложение от гледна точка на качеството на живот.

Но не е само това. Сделките се измерват в пари: левове, долари, евро и т.н. Свеждането на множество различни стоки и услуги до нещо еднородно позволява да се събират ябълки и круши и количествено да се мери растежът на икономиката. Но паричното изражение поражда съществени проблеми. Теорията твърди, че разликата между цените отразява различните предпочитания на потребителите. Само тогава цените носят ценна информация на производителите за потребителските предпочитания и ефективно регулират разпределението на капитала в икономиката. Това е така, ако хората са добре информирани за качеството на продукта, който купуват и имат свободен избор. Но често те нямат ясна представа за какво точно си дават парите. Излишно усложнените планове на телекомуникационните компании са добър пример за неясна услуга. С още по-голяма сила това важи за продуктите, продавани от финансовите посредници. Често клиентът има смътна представа какъв финансов инструмент купува, особено когато инструментът е дериват. Почти толкова добре е информиран и брокерът, който му го продава. Не е пресилено твърдението, че финансовите посредници печелят по-скоро от човешкото незнание, а не от качеството на продуктите, които продават.

Брутният вътрешен продукт е твърде обобщаващо и абстрактно число, което не дава ясна представа за причините и устойчивостта на растежа. Кризата от 2007 - 2008 г.

показа, че растежът може да се дължи на кредитен балон, който неминуемо се пука с изключително негативни ефекти върху производството, заетостта и безработицата.

Можем да си представим икономиката като тримерна нагъната равнина. По оста Y са видовете активи и пасиви, по оста X - времето, а по Z - стойността на актива (пасива). Възвишенията са активите в икономиката, т.е. това, което носи доход: материални, нематериални и финансови активи. Вдлъбнатините са пасивите на националната икономика, т.е. източниците на финансиране на активите: собствен и привлечен капитал. Ако разглеждаме националната икономика в нейната цялост, то голяма част от местните активи и пасиви ще се неутрализират и ще останат нетните активи или нетната стойност на икономиката. Ако визуализираме поотделно институционалните сектори (домакинства, нефинансови предприятия, финансови предприятия, държавен сектор и останал свят) ще получим няколко доста по-нагънати „институционални“ равнини, защото нетирането на активи и пасиви става най-вече на национално ниво, а не вътре в институционалните сектори. Например държавният дълг е пасив на сектор „Държавно управление“ и актив на секторите „Домакинства“, „Финансови предприятия“, „Останал свят“. Целта на националната статистика е да оцени баланса на икономиката в началото и в края на някакъв период от време, например година, и какво се е случило между началото и края на периода.

Когато икономиката е горе-долу в равновесие и расте устойчиво, то нетната ѝ стойност е положителна. С други думи, БВП расте по-бързо от дълга. Това може да се формализира по следния начин:

$$d(D/Y) >= 0,$$

където:

D е нетният дълг на икономиката;

Y - брутният вътрешен продукт.

Като развием неравенството и заместим $dY = (\pi + g)Y$ и $dD = d$, където dY е номиналният растеж, d е дефицитът в икономиката като процент от БВП, π е инфлацията, а g - реалният растеж, стигаме до извода, че икономиката е устойчива, когато реалната лихва е по-ниска от реалния растеж на брутният вътрешен продукт. Дори на интуитивно ниво е ясно, че когато реалната лихва е по-висока от реалния

растеж, обществото ще трябва да заделя все повече ресурси, за да обслужва дълга си с течение на времето. Очевидно тази ситуация е неустойчива.

Животът е показал, че горното неравенство може да е в сила за дълъг период, но от време на време отношението нетен дълг/БВП нараства нелинейно. След 2008 г. дълговете на много развити икономики почти се удвоиха след години на висок и на пръв поглед устойчив растеж. Защо стана така?

След 80-те години на миналия век геометрията на равнините започна да се променя много по-бързо най-вече поради задълбочаването на финансовите пазари и тенденцията на разхлабване на финансовите регулации. В изключително интересния си труд „Капиталът през 21-ви век” френският икономист Томас Пикети разглежда формите на натрупване на капитал от 18-и век насам. Ако в началото на 18-и век преобладаващата форма на капитала е била земеделската земя, фермите върху нея и стадата животни, то с течение на времето делът на земеделската земя и фермите са се свили почти до нула, но са се увеличили другите форми на капитала: най-вече жилищата, индустриалният и финансовият капитал. Капиталът е станал много по-подвижен, което увеличава възможностите за инвестиции и растеж. В същото време растат възможностите за монетаризиране на почти всичко, за надувване на балони и финансови кризи.

Дерегулацията на пазара през 80-те години на 20-и век развърза ръцете на финансовите посредници да измислят какви ли не инструменти и незабелязано от регулаторите да трупат рискови позиции в балансите си. От време на време рисковите позиции се материализират и предизвикват по-малки или по-големи кризи. Ипотечната криза през 2008 - 2009 г. добре илюстрира какво могат да направят натрупаните рискови позиции. Американският гигант AIG фалира не защото застрахователният му бизнес не вървеше, а защото беше продал голямо количество CDS (credit default swaps). CDS са деривати, които застраховат притежателите на дълг срещу провал на плащанията по дълга. Нищо в баланса на AIG не подсказваше за предстоящия му фалит. Дериватите се водят задбалансово и не е много ясно колко и какви рискове са се натрупали.

Финансовите активи,

или възвишенията на нашата икономическа равнина, наподобяват обърната пирамида. Основата се състои от първични активи (валута, акции, дълг, злато). Колкото се качваме по-нагоре към вторичните активи, т.е. към дериватите, пирамидата би трябвало да се стеснява при нормално развитие на икономиката. На практика е обратното, пирамидата се разширява, защото дериватите са повече от първичните активи. Идеята на деривата е да предпази инвеститора от загуба при промяна на цената на притежаваните първични активи. Това значи, че обемът на дериватите трябва да е приблизително равен на обема на първичните активи. Но не е така. По данни на Банката за международни разплащания (наричат я още Централна банка на централните банки) на пазара има деривати за около 600 трлн. долара. Обемът на първичните активи е горе-долу колкото световния брутен вътрешен продукт: около 70 трлн. долара. Това означава, че много посредници търгуват с деривати не за да се предпазят от загуба на притежаваните от тях първични активи, а за да правят пари от промяна на цената на активи, които не притежават. Да си представим, че само 1% от дериватите тръгне в грешна посока. Веднага ще изгорят пари за приблизително 9% от БВП на света.

За да разберем какво става в икономиката, трябва да гледаме широката част на пирамидата, а не тясната основа, защото там са големите неизвестни и най-вече там се трупат рискове. Освен, че се записват задбалансово голяма част от дериватите се договарят между продавача и купувача, т.е. те не са стандартизирани инструменти, които се търгуват на борсите. Какво са се разбрали участниците в сделката и какво са написали в задбалансовите активи и пасиви, те си знаят. Дериватите дават възможност на човек да продаде нещо, което не притежава. Ако прояви творчество, може да продаде нещо, което го няма и в природата.

Казаното дотук означава, че брутният вътрешен продукт има малки прогностични способности. Защото не прави разлика между здравословен растеж и растеж, който се подхранва от надуването на финансовия балон. Националните сметки измерват последиците от пукането на балона, но им убягва надуването му. По тази причина много национални статистики допълват БВП с показатели с надеждата, че така ще отразят по-реалистично какво се случва в икономиката.

Могат ли националните статистики

да подобрят прогностичните възможности на БВП? Възможностите им са по-скоро ограничени. Статистическите служби нямат нито инструментариума, нито капацитета да оценяват рисковете на финансовите предприятия. Когато централните банкери и финансовите регулатори нямат ясна представа за рисковете, които се трупат в баланса на финансовия сектор или имат представа, но си траят, националната статистика не може да направи нищо смислено. Фалитът на Корпоративна търговска банка (КТБ) добре илюстрира това. КТБ се срива не от слухове, а от лошо и дори престъпно управление. Качеството на активите на банката не се влоши за няколко месеца, а в продължение на години. През всичките тези години Националният статистически институт (НСИ) дисциплинирано е оценявал добавената стойност, създадена от КТБ. Сега е ясно, че добавена стойност не е имало, а балансът на банката е бил сериозно манипулиран пред разсеяния поглед на банковия надзор.

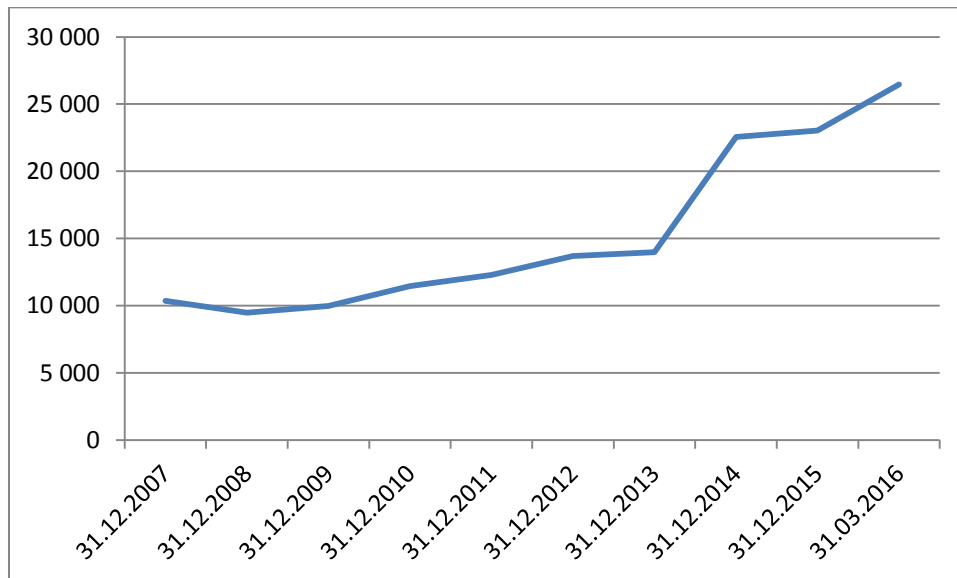
На фиг. 1 е представен консолидираният държавен дълг на България. До 2014 г. той расте бавно. След 2007 г. дългът продължава да расте сравнително бавно, докато държавните дългове на много развити икономики почти се удвояват в резултат на кризата. Но през 2014 г. дългът се увеличи с повече от 50%. Защо? Защото КТБ фалира, Фондът за гарантиране на влоговете на гражданите беше полупразен, Първа инвестиционна банка беше на ръба на фалита и трябваше да се спасява. Държавният дълг се увеличи не защото правителството е похарчило много пари за по-добро образование, здравеопазване и други публични услуги, а защото беше изправено пред необходимостта да спасява банковата система. Увеличението на дълга през 2014 г. показва огромния потенциал на квазифискалните дефицити да увеличават държавния дълг. Поради ограниченията, наложени от Валутния съвет, БНБ не може да е кредитор от последна инстанция. Освен в много специални случаи и за кратко време. Кредитор от последна инстанция по необходимост стана държавният бюджет.

Енергийният сектор също така трупа рискове, които засега не присъстват в пълния си обем в агрегирания му баланс. Енергетиката е кълбо от съдебни искове, което един ден неминуемо ще се разплете с негативни ефекти не само за сектора, но и за националната икономика. Но НСИ не е в състояние да оцени количествено колко са негативни ефектите. Това ще стане ясно, когато рисковете се материализират и дефицитите лъснат в балансите на НЕК и на много малки и не толкова малки

производители на електрическа енергия. Както върви, бюджетът ще се превърне в кредитор от последна инстанция и на енергетиката.

Фиг. 1. Консолидиран държавен дълг на България

Млн. левове



Източник: Министерство на финансите.

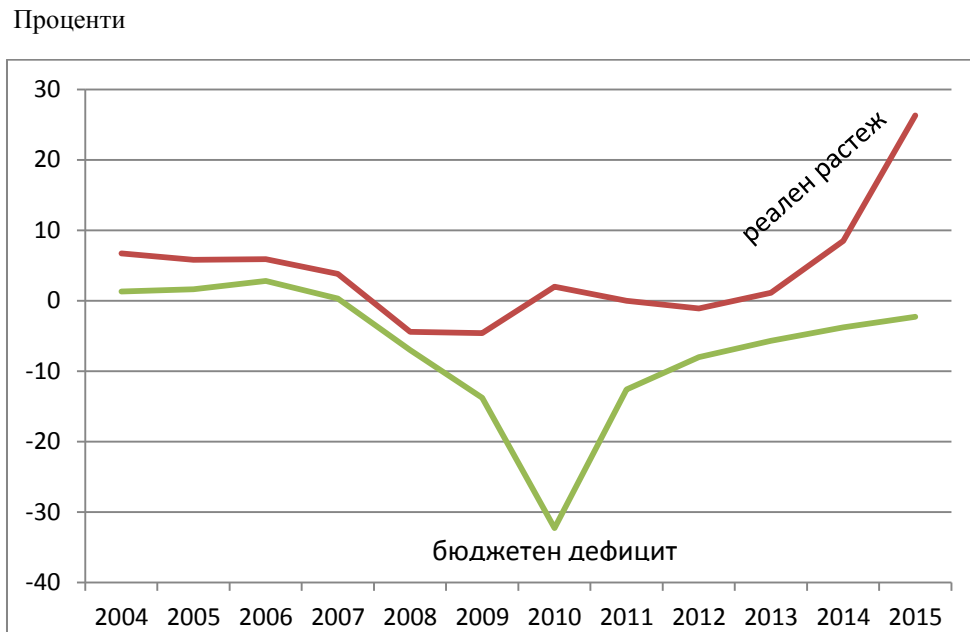
Освен несигурността в динамиката на БВП,

породена от почти неограничените възможности на финансовия сектор да произвежда кризи, има и друг, съществен източник на вариация. Може да го наречем „данъчен арбитраж“. Мултинационалните компании често купуват местни фирми и прехвърлят седалищата си в други държави, за да спестят данъци, а не за да развият производство и да допринасят за растежа на местната икономика.

На фиг. 2 са представени бюджетният дефицит като процент от БВП и реалният растеж на ирландската икономика. През 2010 г. дефицитът на Ирландия достигна 32% от БВП. Невиждан дефицит в мирно време. Причината беше бумът на недвижимите имоти, щедро финансиран от френски, германски и други чуждестранни банки. Когато пазарът се пренасити, много предприемачи фалираха, безработните се увеличиха и лошите кредити нараснаха драматично. Правителството, по-точно данъкоплатците, изляха милиарди евра в банките, за да спасяват чуждестранните кредитори и така се стигна до огромния бюджетен дефицит. Много по-логично беше някоя от големите

ирландски банки да фалира, но тогава чуждестранните инвеститори щяха да загубят много пари, намеси се и политиката и стана това, което виждаме на графиката.

Фиг. 2. Реален растеж и бюджетен дефицит на Ирландия



Източник: Евростат.

Но чудесата в ирландската икономика не спряха с огромния дефицит през 2010 година. През 2015 г. реалният растеж на БВП достигна главозамайващите 26%. За разлика от дефицита на банковата система, който беше запушен с реални пари, огромният растеж беше по-скоро на хартия. Той се дължеше на прехвърляне на активи на многонационални компании в Ирландия с цел плащане на по-малко данъци. Това обяснява внушителния ръст на инвестициите. Много компании, които се занимават с лизинг на самолети, са прехвърлили финансовите си активи, т.е. лизинговите си договори, в Ирландия. Броят на самолетите в Ирландия изобщо не се е променил, защото компаниите всъщност са прехвърлили в Дъблин балансите си за много милиони долари/евро. Apple също е прехвърлил част от нематериалните си активи, най-вече copyrights и патенти върху продуктите си, които продава извън САЩ. Това според термините на националните сметки означава увеличение на активите и повече инвестиции. Увеличеният внос нетира част от растежа на активите, но амортизациите върху активите няма какво да ги нетира и БВП расте.

Реалният растеж на БВП на Ирландия поставя по-скоро въпроси, отколкото показва позитивно развитие. Работата е там, че ефектите от данъчните арбитражи са

толкова големи, че не е ясно дали икономическата политика на правителството подкрепя растежа, или обратно - потиска растежа. Огромните вариации на БВП, породени от данъчните арбитражи на няколко големи компании замъгляват картината и правят националните сметки леко безсмислени. Какво може да направи националната статистика? Може би трябва да се преразгледат ограниченията върху разкриването на индивидуални данни и да се отделят промените във вноса, износа и капиталобразуването, които се дължат на операциите на мултинационалните компании по спестяване от данъци в отделни сметки. И да се прецени дали ефектите от тези операции да се включват в БВП. Целта на националните сметки е да измерят логиката на икономическите процеси, а не ефектите от местене на активи, сливания и придобивания с цел плащане на по-малко данъци от няколко големи компании.

Освен изброените

недостатъци на БВП, ще се спра и на още един, който адресира продукцията на държавния сектор. В сегашния си вид националните сметки нарушават важен методологичен принцип: алгоритъмът на измерване, на който и да е показател, е инвариантен по отношение на институционалната подредба на икономиката. Например стойността на една и съща медицинска услуга, направена от частна болница и от държавна/общинска болница, се оценява по различен начин. Използването на един и същ алгоритъм на изчисление на стойността на услугата е необходимо условие за по-добро сравнение във времето, както и сравнението между различни страни.

„Отвъд БВП“

отдавна не е интелектуално упражнение, но е практика. Поради недостатъците на БВП много национални статистики публикуват списък от показатели, които допълват БВП. Няколко примера за показатели „отвъд БВП“. Британската статистика публикува от 2011 г. повече от 30 показателя, които обогатяват и прецизират БВП. Някои от тях са обективни, например равнище и разпределение на доходите по социални групи. Други са субективни, например процентът на хората, които живеят под силен стрес. Белгия е приела в началото на 2014 г. закон, по силата на който статистическата служба е разработила показатели, които допълват БВП. Те се отнасят до следните големи теми: околна среда, общество, икономика и заедно с БВП са и предмет на обсъждане в Парламента при оценка на една или друга икономическа политика.

Натрупаният опит в разработване на показатели „отвъд БВП” показва две неща: първо, допълнителните показатели не изместват БВП от икономическия анализ, но го допълват и внасят повече реализъм в анализа. Въпреки слабостите си БВП е важен показател и без него не може, когато разсъждаваме за заетост, безработица и икономически растеж. Второ, допълнителните показатели се различават в различните държави. Те фокусират върху различни аспекти на понятието за качество на живот и различните държави ги приоритизират по различен начин.

Тези, които са имали възможност да слушат лекциите на покойния академик Евгени Матеев, вероятно си спомнят едно забележително разсъждение в учебника му „Баланс на народното стопанство”. Там той казва приблизително следното: ние можем да формализираме икономическата система с множество от уравнения. А ще го обясним с Б, Б с В и т.н., докато стигнем до Я. Това е полезно упражнение, но то няма да ни даде реалистична представа как работи и колко ефективна е икономическата система. За да разберем ефективността ѝ, трябва да погледнем откъд нея.

Това, което е казал акад. Матеев, е, че за да разберем как работи икономиката, трябва да погледнем откъд икономическата система. Може ли безкритично да вярваме на числата за растеж, доходи, потребление, когато населението намалява, бедните се увеличават и все повече младежи нито работят, нито учат.

Вероятно следващите ревизии на националните сметки ще преместят фокуса от производството към такава абстрактна величина, каквато е човешкото благоденствие. От Втората световна война насам статистиката се движи горе-долу в такава посока. Непосредствено след войната е било важно да се мери производството на коли, машини и други подобни, защото Европа започва да възстановява разбитата си икономика. С течение на времето хората освен че забогатяха, станаха чувствителни към деградацията на околната среда. Статистиците започнаха да мерят емисиите на вредни вещества в природата, намалението на „природния” капитал, зелен БВП и други подобни. Следващата стъпка е изясняване и количествено измерване на понятието за качество на живота.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress

Линк към доклада: http://www.insee.fr/fr/publications-et-services/dossiers_web/stiglitz/doc-commission/RAPPORT_anglais.pdf

Brief for GSDR 2015 Beyond GDP indicators: to what end? Lucas Chancel, Damien Demailly, IDDRI*

Линк към статията:

https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5769Beyond%20GDP%20Indicators%20to%20what%20end_rev.pdf

Thomas Piketty Capital in the Twenty – First Century 2014